

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ЩЕРБАК МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ

**МАТЕРІАЛИ ЖАНДАРМСЬКО-ПОЛІЦЕЙСЬКИХ
ТА СУДОВИХ ОРГАНІВ ЦАРИЗМУ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(кінець ХІХ ст. — 1917 р.)**

Спеціальність 07.00.02 — вітчизняна історія,
07.00.09 — історіографія, джерелознавство та методи
історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ — 1993

Дисертація є рукопис.

Дисертація виконана на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук, професор МЕЛЬНИК Л. Г.

Доктор історичних наук, професор САРБЕЙ В. Г.

Доктор історичних наук, професор ШВИДЬКО Г. К.

Провідна організація — Київський державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

Захист відбудеться « _____ » 1993 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.068.18.06 при Київському університеті імені Тараса Шевченка (252017, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотечі університету (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий « _____ » 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук

РУДЬ М. О.

ДВ-20, 792

Актуальність теми. Події останніх років, що відбулися в нашій країні, внесли глибокі зміни у всі сфери суспільного життя. Ріст національного самоусвідомлення, проголошення незалежності України, викликали небувалий інтерес широкої громадськості до своєї історії. Відбувається процес переоцінки багатьох історичних полів, діяльності політичних партій, рухів, громадських діячів. Дослідникам стали доступні документи і матеріали, які на протязі десятиліть зберігалися за "семи замками" і про використання яких ще три роки тому не могло бути мови. На книжкових полицях з'явилися праці істориків, які мають інший, не більшовицький погляд на історію України: М.С. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного та багатьох інших. "Все це, крім постановки нової проблематики в вивченні історії, з особливою силою висуває необхідність ретельного джерелознавчого аналізу нових фактів, документів і матеріалів, які вводяться в науковий обіг" – відзначалось на Всесоюзній науковій конференції "Перебування в історичній науці і проблеми джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін", яка відбулася в Києві в травні 1990 року. В зв'язку з цим, великого наукового, політичного та практичного значення набуває подальше дослідження матеріалів жандармсько-поліцейських і судових органів царизму на Україні, тобто тих органів, головним завданням яких була боротьба з усіма програмами вільнодумства та національної самосвідомості.

При визначенні теми автор керувався наступними факторами:

1. Вимогами історичної практики вводити в науковий обіг нові історичні джерела, які до цього часу залишалися поза полем зору джерелознавців і хоч і часто використовувалися істориками, але вибірково, головним чином для підтвердження висновків авторів.
2. Необхідністю вдосконалення методики роботи з комплексом джерел, які виникли в результаті діяльності каральних ор-

Із
Замлинский В.А. Современное состояние /источниковедения и специальных исторических дисциплин и задачи их дальнейшего развития на Украине // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов и сообщений. -К., 1990. С.3.

ганів царизму, з метою одержання максимальної кількості інформації, яка міститься в цих джерелах.

3. Намаганням визначити основні місця зберігання та ступінь збереження досліджуваного комплексу джерел і окремих видів, що входять до цього комплексу.

4. Відсутність в історичній літературі спеціальних узагальнюючих праць, в яких би досліджувалась діяльність жандармсько-поліцейських та судових органів царизму на Україні, їх історія, компетенція, форми і напрямки діяльності.

5. Створення нової незалежної правової держави вимагає вивчення та використання вітчизняного досвіду при формуванні органів національної безпеки, суду і прокуратури.

6. Політичним значенням теми. В багатьох московських телета радіопередачах звучить ностальгія за "процвітаючою і демократичною" Російською імперією на чолі з "конституційним монархом" Миколою П. Як відзначає О.Н.Ярмиш, "Справа дійшла до прямого "відмивання" заміняної на крові та зраді історії органів політичної поліції царизму"¹. Залача істориків - об'єктивно показати діяльність жандармсько-поліцейських та судових установ.

Вибираючи тему дослідження, автор керувався й тим, що в історичній літературі нема ще узагальнюючих праць, в яких би робився глибокий комплексний джерелознавчий аналіз матеріалів каральних органів царизму і, перш за все, місцевих установ.

Ступінь наукової розробки проблеми. Історіографію даної проблеми можна умовно розділити на дві групи. До першої належать праці з історії державних установ Російської імперії кінця XIX - початку XX століття. До другої групи можна віднести джерелознавчі праці, в яких аналізуються джерела вивчення історії України. Зупинимось на працях першої групи. Зразу ж після повалення самодержавства з'явилися перші публікації про діяльність політичної поліції. В 1917 р. в журналі "Былое" було вміщено спогади чиновника "Департамент

¹ Ярмиш А.Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине/1895-1917/: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук.- Х., 1991. С.2.

поліції в 1892 - 1908 рр.¹ Автор із знанням справи розповів про реформу жандармсько-поліцейської системи, яка була проведена на початку ХХ століття. Звичайно, в журнальній публікації неможливо було глибоко і всебічно показати діяльність Департаменту поліції, але вирокі кола громадськості вперше дізналися про основні форми і напрямки діяльності цього центру політичної поліції та його керівниках.

В тому ж році в журналі "Голос минувшого" з'явилась стаття В.Жилинського про організацію та діяльність охоронних відділень.² Для її написання автор використав широке коло архівних матеріалів, циркулярів Департаменту поліції, таємну інструкцію про організацію внутрішньої агентури.

Весною 1918 року в Петрограді вийшла книга В.Агафонова "Заграничная охранка".³ В лютому 1917 року автор знаходився в еміграції в Франції і після повалення самодержавства ввійшов до складу міжпартійної комісії, яка описувала архів Закордонної агентури в Парижі. На підставі документів, які там збереглися, він показав діяльність цього органу Департаменту поліції з часу його утворення /1883 р./ до лютого 1917 р.

Слід відзначити, що всі три перелічені автори високо оцінювали діяльність Департаменту поліції і його місцевих органів. В 20-ті роки хвалити можна було лише діяльність ЧК, тому подібні публікації більше не з'являлись. Але були надруковані мемуари жандармських генералів В.Новицького, О.Спирідовича, П.Курлова.⁴ Ці книги видали тому, що всі три генерали критували як один одного, так і своє керівництво. Для нас вони являють інтерес тому, що всі автори служили на Україні: В.Новицький 25 років очолював Київське губернське жандармське управління, О.Спирідович був начальником Таврійського а потім

¹Департамент полиции в 1892-1908 гг. /Из воспоминаний чиновника./ //Былое, 1917. № 5-6. С.17-31.

²Жилинский В.Б. Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти// Голос минувшего. 1917. №9-10. С.280-306.

³Агафонов В.К. Заграничная охранка. -П-д., 1918.-310 с.

⁴Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. -Л., 1919.-254 с.

Спирідович А. Записки жандарма. -Х., 1926.-144 с.

Курлов П.Г. Конец русского царизма. -Без места и года изд.

Київського охоронних відділень. П.Г.Курлов в 1906-1907гг. був київським губернатором, а з 1908 по 1911 р. очолював всю жандармсько-поліцейську систему Російської імперії.

В 1930 р. в журналі "Каторга и ссылка" була надрукована стаття Г.Філатьєва "Дореволюційні військові суди в цифрах".¹ Автор зосередив свою увагу на розгляді справ військовими судами злочинів цивільних осіб. Цій же темі присвячена і монографія М.Полянського.²

В 20-ті роки з'явилося кілька книг про діяльність провокаторів.³ "Героями" цих публікацій були Є.Азеф, З.Жученко, С.Зубатов, але про провокаторів-більшовиків писати "не рекомендувалось". Цю традицію - не помічати агентів охоранки в своїй партії, радянські історики зберегли до останніх років. Якщо ж мова йшла про Р.Малиновського, то всупереч загальновідомим фактам стверджувалось, що його прибув з Думи не генерал В.Джунковський, а "гнучка більшовицька тактика поспання не легальної та легальної роботи сплутала і зірвала усі плани охоранки і змусила її не лише відмовитися від послуг такого "цінного" співробітника", але й пріоритати його з Думи".⁴

В 60-ті роки були видані книги М.Ерошкіна з історії державних установ дореволюційної Росії, в яких вперше була показана система державних установ і місце в ній каральних органів царизму.⁵ Після цих публікацій почали з'являтися праці з історії жандармсько-поліцейських та судових установ.

¹Філатьєв Г. Дореволюционные военные суды в цифрах // Каторга и ссылка. 1930. №7. С.138-158.

²Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905 - 1907 гг. - М., 1957. - 239 с.

³Меньшиков Л.П. Охрана и революция. - М., 1932; Членов С.Б. Московская охранка и ее секретные сотрудники. По данным комиссии по обеспечению нового строя. С приложением списка сотрудников, опубликованных комиссией. - М., 1919

⁴Кознов А.И. Борьба большевиков с подрывными акциями царской охранки // Вопросы истории КПСС. 1988. №9. С.72.

⁵Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. 2-е изд. - М., 1968.

В 60-ті роки була видана 5-томна "История царской тюрьмы" М.Гернета.¹ Крім історії тюремних установ, автор показав і діяльність судових органів. В 1970 році вийшла перша праця про механізм управління, суспільний лад та правові відносини на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.² Звичайно, на 72 сторінках А.Дубровіна не могла докладно висвітлити всі названі питання. Деякі з них одержали розвиток в написаній разом з Т.Воробейковою праці про реформу адміністративно-поліцейського апарату, судової та тюремної систем Російської імперії в другій половині ХІХ століття.³ В той же час в Омську та Ростові були видані два учбові посібники для слухачів вищих шкіл міліції з історії поліцейських установ.⁴ В 1984 р. в Москві було видано подібний посібник для слухачів Академії МВС.⁵ Звичайно, і на 90 сторінках не можна докладно висвітлити діяльність поліцейських органів імперії більше, ніж за сто років. Але початок було покладено і повернуто увагу дослідників до проблеми. З'явилися ряд кандидатських дисертацій та журнальних статей.⁶ Слід відзначити,

¹ Гернет М.Н. История царской тюрьмы. В 5 томах. – М., 1962.

² Дубровіна А.Б. Механізм управління, суспільний лад і право України в період імперіалізму і буржуазно-демократичних революцій. – К., 1970.

³ Воробейкова Т.У., Дубровіна А.Б. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX века. – К., 1973.

⁴ Федоров К.Г., Ярмыл А.Н. История полиции дореволюционной России. – Ростов-на-Дону, 1976; Шинджикашвили Д.И. Министерство внутренних дел царской России в период империализма. – Омск, 1974.

⁵ История органов внутренних дел дореволюционной России. Под ред. Мулукаева Р.С. – М., 1984.

⁶ Немытина М.В. Судебная реформа и комиссия Муравьева: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1987; Миролубов А.А. Политический сыск России в 1914–1917 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1988; Скрипилев А.Е. Отдельный корпус жандармов в системе МВД дореволюционной России /1880–1917/: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1984; и др.

що всі ці праці написані на матеріалах Росії. До недавнього часу єдиною публікацією про діяльність каральних органів царизму на Україні була стаття автора дисертації в "Українському історичному журналі";¹ хоч необхідність у висвітленні цієї діяльності була, тому що навіть в "Історії держави і права УРСР" діяльності жандармсько-поліцейських та судових установ відведено лише кілька сторінок. Значний вклад в вивчення судового та адміністративно-поліцейського апарату на Україні вніс О.Н.Ярмиш, праці якого відрізняються в кращий бік від досліджень його попередників на цю тему.² Ті були настільки заідеологізовані, що навіть похід робітників до Зимового палацу 9 січня 1905 р. проголошували "справою рук Зубатова", хоч загальновідомо, що С.Зубатов ще в 1903 р. був звільнений зі служби і висланий у В'ялимир. О.Н.Ярмиш не погоджується з тими авторами, які називали дореволюційні суди "сліпим знаряддям в руках самодержавства".³ Проведене нами дослідження підтверджує вірність його висновків: кожен 4-й виправдальний вирок в політичних судових процесах того часу свідчить, що не всі суди були "слухняним знаряддям царської адміністрації".

Історіографічний огляд дозволяє зробити висновок про те, що в працях з історії державних установ дореволюційної Росії діяльність судів та політичної поліції на Україні не одержала належного висвітлення, хоч необхідність в цьому є.

¹Щербак М.Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні /1895-1917 рр./ Український історичний журнал. 1990. № 2. С.41 - 50.

²Ярмиш А.Н. Судебные органы царской России в период империализма. Учебное пособие. - К., 1990.

Ярмиш А.Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX - начале XX веков. - К., 1992.

Ярмиш А.Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине /1895-1917/: Автореф. дис. ... докт. юридич. наук. - Харьков, 1990.

³Див.: Краковський К.П. Суд и администрация в России в начале XX в./о "независимости" суда на политических процессах// Правоведение. 1988. № 4. С.77 - 83.

Тепер перейдемо до аналізу праць другої групи, тобто працям з джерелознавства історії України кінця XIX – початку XX століть. Одним з перших дослідників цього періоду був В.І.Стрельський, на підручниках якого вчилось не одне покоління істориків. Значний вклад в розвиток джерелознавства на Україні вніс М.А.Варлавачик.² Праці цих авторів були помітними віхами в розвитку джерелознавства, хоч сьогодні ми не можемо погодитись з деякими їх висновками.

Значного розвитку джерелознавство на Україні досягло за останні 15 років. Вийшов перший учбовий посібник з джерелознавства історії України, який охоплює період від найдавніших часів і до наших днів.³ Одним з центрів розвитку джерелознавства історії України став Дніпропетровський університет, викладачі якого написали десятки статей, учбових посібників та монографій з джерелознавства.⁴

Слід відзначити, що в переважній більшості робіт з джерелознавства історії України аналізувались джерела, що вийшли з антиурядового табору, тобто, більшовицькі листівки,⁵

¹Стрельский В.И. Источниковедение истории СССР. Период империализма /Конец XIX в. – 1917 г./ – М., 1962.

²Варлавачик М.А., Спирин Л.М. О научных основах изучения истории КПСС. – М., 1978.

³Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986.

⁴Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII веков. Ч. I–II. – Днепропетровск, 1977–1979; Ковальский Н.П. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Дн-к, 1984; Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Дн-к, 1983; Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины /вторая половина XVII – первая половина XVIII веков/ – Днепропетровск, 1982.

⁵Дмитриенко М.Ф. Большевистские листовки Украины 1917–1920 гг. как исторический источник: Автореф. дис. ... докт. историч. наук. – К., 1985; Хороших А.В. Листовки революционных социал-демократических орг-й Украины /1895–1904/ как исторический источник: Автор. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1974.

партійні документи,¹ спогади учасників революційного руху,² революційні пісні.³ Досліджувались джерела історії України періоду соціалізму.⁴

Слід відзначити, що у вступних до всіх дисертацій з історії КПРС давалась характеристика історико-партійних джерел. Щораз стосується матеріалів державних установ, то в більшості випадків про них говорилося: "Були використані і матеріали, які вийшли з буржуазно-урядового табору".

Спеціально джерелознавчим аналізом матеріалів державних установ періоду капіталізму серед українських істориків займалися лише одиниці. В. Михайлова досліджувала накази і присуди сільських сходів українських губерній в перлу Державну думу.⁵

Аналіз законодавчих матеріалів, як джерела з історії робітничого руху на початку ХХ століття; зробив в своїй дисертації А. Іваненко.⁶ Автор прослідкував весь шлях створення законів від законодавчої ініціативи до обнародування, показав місця зберігання матеріалів, які виникли в результаті цього процесу.

¹ Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика. - К., 1984; Шморгун П. М. Источники по истории большевистских организаций Украины периода первой русской революции // Вопросы источниковедения истории первой русской революции. - М., 1977. С. 148-170.

² Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. - К., 1978.

³ Миронец Н. И. Революционная поэзия Великого Октября и гражданской войны как исторический источник: Автореф. дис. ... докт. историч. наук. - К., 1989.

⁴ Документи великого созидання. Источники по истории Украинской ССР. - К., 1986; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917-1941. - К., 1981. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду /1945 - 1970/. - К., 1972.

⁵ Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов первой Государственной думы /на материалах украинских губерний/: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - Днепропетровск, 1976.

⁶ Іваненко А. М. Законодательний матеріал як джерело по історії робочого руху в 1900-1904 гг.: Автореф. дис. ... канд. историч. наук. - К., 1975.

Дослідженню соціально-економічної статистики як джерела з історії робітничого руху на Україні присвячена дисертація В. Льїна.¹ В збірнику "Вопросы источниковедения истории первой русской революции" що вийшов в Москві в 1977 році, було вміщено статтю українського історика М. Лещенка, в якій характеризуються джерела з історії селянського руху.² Кидається в очі, що в названих працях об'єкти дослідження розглядаються як джерела по вивченню революційного, робітничого чи селянського, але не суспільно-політичного руху.

А. Зубко займався дослідженням земської статистики як джерела вивчення історії України,³ Я. Ісаєвич досліджував комплекс джерел з історії української культури.⁴ Об'єктом дослідження стали звіти губернаторів українських губерній.⁵ Що ж стосується жандармсько-поліцейських та судово-слідчих матеріалів, то спеціально їх джерелознавчим аналізом займався лише автор даної дисертації. Виключенням є тільки виступи на наукових конференціях в Миколаєві та Горлівці О. Машкіна та Г. Швидько, які

¹ Ильин В. Н. Социально-экономическая статистика как источник по истории рабочего движения на Украине: Автореф. дис. ... канд. историч. наук. - К., 1967.

² Лещенко Н. Н. Источники по изучению крестьянского движения периода первой русской революции и методика их обработки // Вопросы источниковедения истории первой русской революции. - М., 1977. С. 266 - 281.

³ Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: Автореф. дис. ... канд. историч. наук. - К., 1988.

⁴ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму ХУІ-ХУІІ ст. - К., 1972.

⁵ Щербак Н. О. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії визвольного руху на Україні /кінець ХІХ- початок ХХ ст. // Проблеми історії національного руху на Україні /до 1917р./ Тези доповідей. - Київ-Миколаїв, 1992. С. 73-74.

Щербак М. Г., Щербак Н. О. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України // Вісник Київського університету. 1991. № 3. С. 36 - 40.

аналізували окремі групи жандармських документів.¹

В зв'язку з тим, що організаційно-правові основи діяльності каральних органів царизму були єдині для всієї імперії, не можна обійти увагою праць джерелознавців Росії з даної проблеми, тим більше, що у них в цьому напрямку була пророблена значна робота. Дослідженням судово-слідчих матеріалів як історичного джерела займалися О.Бровцінова та М.Медведь.²

В 80-ті роки з'явилося кілька статей, автори яких в різних аспектах розглядали матеріали, що зберігаються у фонді Департаменту поліції.³ Але й вони діяльності місцевих жандармських органів та їх архівних матеріалів не торкалися.

За останні 10 - 15 років значно зріс інтерес до методологічних проблем історичних досліджень в тому числі й до теоретико-методологічних проблем джерелознавства. Було досягнуто значних результатів в розробці основних принципів і методів джерелознавства, в розумінні і визначенні його багатьох термінів та категорій, хоч деякі питання до цього часу залишаються спірними.

¹Машкин А.Н. Журналы входящих и исходящих бумаг ГЖУ как источник по истории национального движения на Украине /40-70 годы XIX ст.//Проблеми історії національного руху на Україні. Тези доповідей.-Київ-Миколаїв, 1992. С.45-46.

Швидько Г.К. До питання про достовірність джерел офіційного походження з історії революційного руху /на матеріалах Катеринославщини//Первая российская революция 1905-1907гг. в свете нового исторического мышления. Тезисы докладов и сообщений.- Горловка, 1990. С.39 - 40.

²Медведь Н.Т. Материалы судебных процессов в дореволюционной России как исторический источник по истории КПСС.-М., 1973.
Бровцинова Е.П. Судебно-следственные материалы как источник по истории революционного движения России начала XX в. /1904-1914/: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.-М., 1977.

³Перегудова З.И. Источник изучения социал-демократического движения в России/ Материалы фонда ДП // Вопросы истории КПСС. 1988. № 9, с.88 - 100; Тютюнник Л.И. Источники по истории Департамента полиции /1880 - 1904гг.// Советские архивы. 1984. № 3; Аврех А.Я. Документы ДП как источник по изучению либерально-оппозиц. движения//История СССР. 1987.

Великий вклад в вирішення теоретичних проблем джерелознавства внесли М. Варлавачик, Є. Жуков, О. Медулевська, Л. Мельник, І. Ковальченко, О. Пронштейн, А. Санцевич, В. Сарбей, К. Петряев та інші українські і російські історики.¹

Велику роль в справі розширення проблематики джерелознавчих досліджень, пошуку нових методів аналізу історичних джерел, підвищення наукового рівня джерелознавчих робіт зіграла 5-а Всесоюзна конференція "Перебудова в історичній науці і проблеми джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін", яка відбулася в Київському університеті в 1990 році. Учасники конференції закликали істориків по новому глянути і оцінити раніше опубліковані джерела, відмовитись від надмірного схиляння перед партійними документами і почати дійсно науковий пошук та вивчення реальної інформації.²

¹ Варлавачик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика. - К., 1984; Жуков Е. М. Очерки методологии истории. - М., 1980; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. - М., 1987; Медулевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения. - М., 1977; Мельник Л. Г. Развитие научного познания истории. - К., 1983; Пронштейн А. П., Данилевский И. Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. - М., 1986; Санцевич А. В. Методика исторического исследования. - К., 1984; Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины / период капитализма / - К., 1989; Петряев К. Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения. - Киев-Одесса, 1978; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения историй СССР. - К., 1976; Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации. - М., 1979.

² Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. - К., 1990.

Історіографічний огляд дозволяє зробити висновок про те, що джерелознавцями аналізувались перш за все історико-партійні матеріали: праці В.І.Леніна, його листування з більшовиками України, документи партійних з'їздів та конференцій, більшовицька преса та листівки, спогади учасників революційного руху, революційні пісні. Предметом дослідження також були законодавчі акти та матеріали, накази сільських сходів в Державну думу, матеріали соціально-економічної та земської статистики, матеріали фондів вищих та центральних державних установ Російської імперії.

В той же час, матеріали місцевих державних установ, перш за все жандармсько-поліцейські та судово-слідчі, не дістали поки що належного висвітлення в історичній літературі.

Ці матеріали дають можливість по новому глянути на суспільно-політичну історію України, на роль і діяльність різних партій, громадських організацій та осіб, більш об'єктивно і різнобічно показати події минулих років.

Недостатньо досліджена також історія, функції, компетенція та діяльність жандармсько-поліцейських та судових установ.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи актуальність, наукове, політичне та практичне значення проблеми, а також недостатнє її вивчення, автор поставив собі за мету показати історію та діяльність каральних органів царизму в українських губерніях в кінці XIX - на початку XX століття і дати джерелознавчий аналіз матеріалів, які виникли в результаті діяльності цих органів.

Для досягнення цієї мети автор поставив перед собою такі завдання:

- з'ясувати стан та ступінь наукової розробки проблеми, визначити шляхи її подальшого дослідження;
- показати систему жандармсько-поліцейських органів, їх історію, функції та діяльність;
- показати систему судових установ та їх діяльність;
- розкрити обставини появи документів та матеріалів, які виникли в результаті діяльності каральних органів царизму, показати основні місця їх зберігання, міру збереження та використання;
- проаналізувати зміст цих документів з метою визначення їх достовірності та інформативних можливостей;

- прослідкувати взаємозв'язок між окремими групами джерел, що виникли в результаті діяльності державних установ;
- показати загальні та специфічні способи та методи одержання інформації з окремих видів історичних джерел;
- обґрунтувати необхідність комплексного використання матеріалів каральних органів царизму при вивченні суспільно-політичної історії України.
- на основі висновків дисертаційної роботи запропонувати свої рекомендації.

Поставлені задачі та їх вирішення і визначають наукову новизну дослідження. Дана дисертація, як і попередні праці автора, є першою спробою історичного дослідження діяльності жандармсько-поліцейських та судових установ царизму в українських губерніях і джерелознавчого аналізу комплексу документів, що виникли в результаті цієї діяльності.

Предметом дослідження є система місцевих жандармсько-поліцейських установ та судових органів царизму в українських губерніях і матеріали, що виникли в результаті діяльності цих структур.

Географічні кордони дослідження. В кінці ХІХ століття українці були самою численною етнічною групою в Європі, яка не мала своєї державності. Переважна більшість із них жили в Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Ці губернії і є регіоном дослідження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця ХІХ століття по лютий 1917 року. В кінці минулого століття жандармсько-поліцейська система Російської імперії була нечисленною і мало підготовленою до боротьби з масовим антиурядовим рухом. Надійної судової системи царизм теж не мав, тому більшість політичних справ вирішувались адміністративним шляхом. Робітничі страйки, селянські та студентські виступи, які охопили на початку століття південь імперії, показали непридатність каральної системи для діяльності в нових умовах. Почалася її реформа. За перші 10 років ХХ століття система карально-охоронних органів царизму змінилась більше, ніж за все ХІХ століття. Порівняння її стану в кінці ХІХ ст. і напередодні Лютневої революції дає можливість прослідкувати,

які структурні зміни відбулися в цій системі, як помінялись форми й методи роботи жандармсько-поліцейських та судових органів, виявити специфіку діяльності цих установ на кожному історичному етапі, показати вплив змін в діяльності місцевих органів Департаменту поліції та Міністерства юстиції на їх діловодство.

Для написання дисертації були використані як уже опубліковані і введені в науковий обіг джерела, так і матеріали центральних та місцевих архівів. В зв'язку з специфікою дослідження, докладна характеристика джерел дається у 3 та 4-му розділах дисертації. Коротко зупинимось на основних. Для з'ясування структури, компетенції та діловодства жандармсько-поліцейських та судових установ були використані законодавчі акти, опубліковані в "Полном собраніи законов Российской империи", "Своде законов Российской империи" та "Собрании узаконений и распоряжений правительства". Так як в Російській імперії підзаконні акти стояли інколи вище законів, то для написання дисертації були використані циркуляри МВС, Департаменту поліції та Міністерства юстиції. Основним джерелом для написання дисертації були фонди губернських жандармських управлінь та охоронних відділень українських губерній, Київської, Одеської та Харківської судових палат, які зберігаються у ЦДА-України у Києві. Були використані спогади учасників революційного руху та жандармських генералів О.Герасимова, В.Новицького, П.Курлова, О.Спірідовича, які служили на Україні, а також свідчення вищих чинів МВС, які вони давали членам Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що висновки та рекомендації, одержані в результаті проведеного дослідження, мають прямий вихід на практику дослідницької роботи. Вони можуть бути використані при подальшій розробці історії України, історії держави і права та джерелознавства історії України. Одержані результати можуть бути використані для вдосконалення методики роботи з матеріалами державних установ досліджуваного періоду. Практичні рекомендації допоможуть дослідникам історії України в пошуках необхідних джерел, в більш об'єктивному і різнобічному освітленні подій того часу, а викладачам – при підготовці лекцій.

Апробація роботи. Основні висновки та результати дослідження доповідались автором на Всесоюзній науковій конференції "Революція 1905-1907 років - перша народна революція епохи імперіалізму /проблеми історії, джерелознавства та історіографії" /Горлівка, 1980/, ІУ Республіканській конференції з історичного краєзнавства /1989/, Республіканській науковій конференції "Перша російська революція 1905-1907 рр. в світлі нового історичного мислення" /Горлівка, 1990/, ІІ Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Проблеми історії національного руху на Україні" /Миколаїв, 1992/. Дисертація обговорювалася і була схвалена на розширеному засіданні кафедри історії південних та західних слов'ян Київського університету.

Крім того, матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі у Київському університеті імені Тараса Шевченка, зокрема при читанні спецкурсу "Малодосліджені джерела вивчення суспільно-політичної історії України" на історичному факультеті, при проведенні практичних занять із студентами.

Основні положення дисертації опубліковані автором в монографії та 16 статтях, загальним обсягом понад 20 д.а.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

- На початку ХХ століття в Російській імперії сформувалася всеохоплююча і чітко діюча система контролю за суспільно-політичними процесами, що відбувалися в Україні, яка включала в себе центральні і місцеві органи Міністерства юстиції та Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. Головною метою цієї системи була боротьба з будь-якими проявами антиурядової діяльності;

- Важливе місце в системі державних установ та практично необмежені можливості давали змогу керівництву МВС та МЮ бути добре поінформованим про всі сторони суспільно-політичного життя в імперії. Це дає підставу вважати матеріали жандармсько-поліцейських та судових установ важливим джерелом вивчення історії України;

- Складність суспільно-політичних процесів, які відбувалися на Україні на початку ХХ століття, вимагає використання всього комплексу наявних історичних джерел незалежно від їх класового, партійного, станового і персонального походження;

- Введення у науковий обіг жандармських та судових документів про національно-визвольний рух на Україні, які до останнього часу зберігалися у спецфондах і були недоступними для дослідників, дасть можливість по-новому, більш об'єктивно показати і оцінити діяльність різних партій, груп та окремих громадських діячів;

- Використання матеріалів жандармсько-поліцейських та судових установ як історичного джерела вимагає системного підходу, формулярного аналізу, вивчення історії та діяльності самих органів і їх діловодства, що потребує від дослідників знання тодішнього законодавства;

- Комплексне використання матеріалів каральних органів царизму при дослідженні суспільно-політичної історії України дає можливість історикам застосовувати до них різні форми статистичного методу з використанням ЗОМ, що робить їх висновки більш аргументованими і об'єктивними.

Структура дисертації обумовлена поставленими цілями і завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, заключення, списку використаних джерел та основної літератури і додатку.

КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її наукова новизна, хронологічні рамки, цілі та завдання дослідження, показано ступінь наукової розробки проблеми, дається історіографічний огляд літератури та джерел.

Перший розділ – "Система жандармсько-поліцейських установ Російської імперії" складається із трьох параграфів. В першому показана структура жандармсько-поліцейської системи, коротко показано історію її виникнення.

Повстання декабристів багато чому навчило Миколу I. Новий цар і його найближче оточення переконалися в повній нездатності поліції своєчасно розкрити підготовку антиурядових виступів. 26 червня було видано царський указ про утворення корпусу жандармів. Вся імперія була поділена на 5 округів, а в кожен губернський округ послано по одному жандармському офіцеру. 3 липня того ж року Особлива канцелярія Міністерства внутрішніх справ була реорганізована в 3-є відділення власної його величності канцелярії, яке стало виконувати роль політичної поліції. Це відділення підлягало безпосередньо імператору і не залежало від МВС та інших державних установ. Його виконавчими органами були частини та підрозділи корпусу жандармів, тому начальник відділення одночасно був шефом жандармів, а керуючий відділенням – начальником штабу корпусу жандармів. 9 вересня 1867 р. було видано нове "Положення про корпус жандармів", яке внесло значні зміни в його структуру. Тепер основою жандармської системи стали губернські жандармські управління /ГЖУ/ начальникам яких підлягали всі губернські жандармські частини та підрозділи. Шефом жандармів став Міністр внутрішніх справ, а корпус жандармів очолював один з його заступників. Крім ГЖУ створювались жандармсько-поліцейські управління залізниць. "Положення" 1867 р. в основному залишалося незмінним до лютого 1917 року. Але паралельно з МВС діяло 3-є відділення, яке стояло "поза законом і над законом". Під тиском тодішнього диктатора графа М.Лоріс-Мелікова, Олександр II 6 серпня 1880 р. підписав указ про ліквідацію 3-го відділення та передачу його справ до Міністерства внутрішніх справ, в складі якого було утворено Департамент поліції /ДП/.

В 1883 році було створено ще один орган Департаменту поліції - Закордонну агентуру /ЗА/ з центром в Парижі і філіялами в Берліні, Лондоні, Женеві та Відні. Її завданням став внутрішній та зовнішній нагляд за діяльністю революційних центрів та окремих політичних емігрантів за кордоном.

В 70-ті роки минулого століття була проведена реформа поліцейських органів. Змінився принцип комплектації кадрів. До 1873 року в поліції служили непридатні до строювої служби солдати і унтер-офіцери; починаючи з цього часу поліція стала комплектуватися на основі вільного найму. Це дало можливість відбирати для служби благодійних, розумово розвинених і фізично сильних чоловіків. І все ж в кінці минулого століття поліція Росії відставала від поліцій інших країн Європи як в кількісному, так і в якісному відношенні. Ріст антиурядових виступів і карних злочинів, низький процент розкриття цих злочинів свідчили, що необхідна кардинальна реформа всієї жандармсько-поліцейської системи імперії. Але старі чиновники, які очолювали Міністерство внутрішніх справ і Департамент поліції, не готові були до проведення такої реформи.

Про реорганізацію жандармсько-поліцейської системи на початку ХХ століття і її розвиток розповідається в другому параграфі дисертації. 2 квітня 1902 р. колишній студент Київського університету С.Балмашов смертельно поранив міністра внутрішніх справ Д.Сип'ягіна. Новим міністром став В.Плеве - людина розумна і енергійна, який і почав проводити давно очікувану реформу. Не можна погодитися з жандармським генералом О.Спиродовичем, що В.Плеве дивився на революційний рух того часу очима 80-х років.¹ Підбір керівних кадрів Департаменту поліції свідчить про зовсім інші погляди міністра. На чолі ДП був поставлений 38-річний прокурор Харківської судової палати О.Лопухін. Начальником Особливого відділу ДП став його ровесник С.Зубатов, який навіть не мав вищої освіти, але рішуче вводив в розшукову практику вдосконалені методи провокації, що стали основою політичного розшуку.

13 серпня 1902 р. почалися кардинальні зміни і в структурі жандармсько-поліцейської системи. Губернським жандармським уп-

¹Спиродович А. Записки жандарма.- М., 1991. С.110.

равлінням залишилось ведення дізнань з політичних справ, а для організації політичного розшуку створювались розшукові відділення, які в 1903 р. були переіменовані в охоронні. Такі відділення вже були в Москві, Петербурзі та Варшаві. Із нових 8-ми відділень, 4 створювались на Україні: в Києві, Катеринославі, Одесі та Харкові. З жовтня 1902 р. було створено Таврійське відділення в Сімферополі, 2 січня 1903 р. - Полтавське, 13 лютого - Волинське в Житомирі, 27 травня 1904 р. - Миколаївський розшуковий пункт. Начальники охоронних управлінь підлягали безпосередньо Департаменту поліції і ігнорували представників місцевої влади. На цій основі часто відбувалися конфлікти і непорозуміння. Відношення до реформи серед самих жандармів було різне. Були задоволені молоді офіцери, які одержали можливість просування по службі і очолили охоронні відділення. Старі начальники ГЖУ були ображені. Частина підлеглих виходила з-від їх влади і гроші, які вони одержували на агентурні витрати, переходили до нових органів.

Революція 1905-1907 рр. викликала розгубленість серед керівництва каральних органів царизму. За три роки помінялось 4 міністри внутрішніх справ. Ще частіше змінювались директори Департаменту поліції. В той же час на місцях відбувалась постійна неузгодженість дій між ГЖУ та охоронними відділеннями. 14 грудня 1906 р. було прийнято рішення про створення районних охоронних відділень, які повинні були об'єднувати і координувати діяльність всіх місцевих жандармсько-поліцейських органів. Всього було створено 8 районних охоронних відділень, серед них: в Києві - Південно-Західне, Одесі - Південне, Харкові - Південно-Східне. Начальники цих управлінь одержали надзвичайні повноваження: вони отримали доступ до всіх справ та листувань, могли втручатися в оперативну діяльність, і навіть забирати під своє безпосереднє керівництво найбільш здібних таємних агентів. В більшості випадків, начальниками районних відділень стали молоді начальники охоронних відділень. Начальники ГЖУ, як правило, генерали і полковники, не бажали підкорятися ротмістрам і підполковникам, а тим більше терпіти їх втручання в оперативну роботу. Але директор ДІ М.Трусевич підтримував молодих. Багато ветеранів змушені були залишити службу. В кінці 1908 р. заступником міністра внутрішніх справ

став генерал П. Курлов, який провів своєрідну контр-реформу: керівниками районних охоронних відділень він призначив начальників ГЖУ і домігся відставки М. Трусевича.

В травні 1913 р. почалися нові структурні зміни, ініціатором яких був заступник міністра внутрішніх справ В. Джунковський: більшість охоронних відділень /серед них Київське, Катеринославське, Миколаївське та Севастопольське/ було ліквідовано як самостійні одиниці і включено на правах відділів до складу відповідних ГЖУ. І березня 1914 р. були ліквідовані районні охоронні відділення, а Одеське та Харківське охоронні відділення теж були включені до складу ГЖУ. Таким чином, може скластися думка, що реформа жандармсько-поліцейської системи ні до чого не привела: починали з ГЖУ і до них же повернулися. З таким висновком не можна погодитися. Головним завданням ГЖУ стало не ведення дізнань і нагляд за чиновниками інших відомств, а політичний розшук. В їх складі з'явилися розшукові відділи, які мали розгалужену сітку агентури і досвідчених філерів. Начальники цих управлінь одержували на розшукову діяльність вже не 500 карбованців, а десятки тисяч. Це були якісно нові установи.

В третьому параграфі мова йде про основні форми і напрямки діяльності жандармсько-поліцейських установ. Департамент поліції неодноразово надсилав своїм місцевим органам циркуляри та інструкції в яких звертав увагу на необхідність "придбання й збереження внутрішньої таємної агентури як єдиного дійсно надійного засобу, який забезпечує поінформованість".¹ Особливо необхідним вважалося залучати до складу своїх агентів членів революційних організацій: "Слід завжди мати на увазі, що навіть слабкий співробітник, що перебуває у розглядваному середовищі /"партійний співробітник"/ дасть значно більше матеріалів для розшуку державного злочинця, ніж суспільство, в якому офіційно можуть перебувати ті, що займаються розшуком... Тому таємного співробітника, що перебуває в революційному середовищі... ніхто і ніщо замінити не може"- підкреслювалось в одному з циркулярів ДП.²

¹Падение царского режима.-Л., 1925. Т.3. С.189,

²Голос минувшего. 1917. № 9-10. С.281.

Крім внутрішнього, жандарми застосовували й зовнішній - Філерський нагляд. Штати Філерів залежали від розвитку антиурядового руху в даній губернії. Так, у Києві їх мало бути 33, у Харкові та Одесі - по 25, а в Житомирі - лише 8.¹ З розвитком масового революційного руху зовнішній нагляд ставав другорядним засобом у діяльності жандармів. В 1907 р. була розіслана інструкція начальникам охоронних відділень про організацію зовнішнього нагляду, де говорилось, що "Зовнішній нагляд є засобом в значній мірі допоміжним..."² Рекомендовалось головну увагу зосередити на внутрішній агентурі. Третьою важливою формою діяльності жандармів була перлюстрація і робота з розпечатаними листами. У своїх спогадах генерал О.Спірідович стверджує, що "Корпус жандармів перлюстрацією ніколи не займався..."³ Але це не відповідає дійсності, і, безумовно, Спірідович знав це. Справа в тому, що перлюстрація була заборонена законом. Звичайно, жандармський генерал не міг визнати публічно, що відомство, яке повинне стояти на сторожі закону, само цей закон порушує.

Стосовно основних напрямків діяльності жандармів слід відзначити, що пріоритети тут змінювались в залежності від поглядів керівництва. В одному з циркулярів ДІ в 1906 р. вказувалось, що "потрібно суворо розрізняти осіб так званого ліберального напрямку, які голосно висловлюються проти існуючого ладу, від злочинних діячів, які підбурюють до вчинення безладдя... Лише на цих останніх групах повинні бути зосереджені всі зусилля нагляду."⁴ А через 8 років ДІ підкреслював, що "головну керівну роль в російському революційному русі грав і продовжує грати опозиційний рух."⁵ Така ж зміна політики відбулася і по відношенню до українського національного руху, на який в кінці XIX століття ДІ звертав мало уваги. Після 1905 р. національне питання стає одним з важливих пунктів звітів начальників ГЖУ, охоронних відділень та губернаторів. Вони постійно слідкували тепер за діяльністю не лише українських полі-

¹ Ярмил А.Н. Наблюдать неотступно... К., 1992. С.123.

² ЦДІА України. Ф.1597, оп.1, спр.3, арк.7.

³ Спіридович А. Записки жандарма.- М., 1991. С.60.

⁴ ЦДІА України. Ф.349, оп.1, спр.3, арк.1.

⁵ ЦДІА України. Ф.1599, оп.1, спр.83, арк.170.

тичних партій, але й легальних громадських організацій, таких як товариство "Просвіта", "Український клуб", "Українське наукове товариство в Києві". Жандарми змушені були констатувати: "Хоч саме по собі й утопічне вчення українофілів про самостійне існування України, як політичної одиниці, або про об'єднання її з Прикарпатською Руссю, воно знаходить масу прихильників..."¹

Жандарми уважно слідкували за робітничим рухом і на початку ХХ століття спробували взяти його під свій контроль. Але ця спроба закінчилась повним крахом і відставкою в 1903 р. її організатора С.Зубатова. Об'єктами нагляду жандармів були селянський та студентський рух, діяльність земських органів, періодичні видання, підготовка та проведення виборів до Державної думи, боротьба з іноземним шпигунством. Скрізь у жандармів були свої агенти. За неповними даними, таких "помічників" у Департаменту поліції було близько 6,5 тисяч.² Виникає запитання: чому ж, маючи добре підготовлені кадри,³ широкі сітки таємних співробітників,⁴ величезні кошти, Департамент поліції та Окремий корпус жандармів не змогли ліквідувати революційні партії на першому етапі їх діяльності? Відповідь дуже проста: ДП і ОКЖ, борючись з революційними партіями, в той же час були зацікавлені в їх існуванні і навіть активній діяльності, тому що це вело до розширення штатів жандармських установ, швидкого просування по службі, асигнування величезних безконтрольних сум. Ось чому ротмістр М.Комісаров і друкував прокламації в приміщенні Департаменту поліції з мовчазної згоди свого керівництва.

¹ЦДДА України. Ф.442, оп.861, спр.259, арк.25.

²Большевики.- М.,1990. С.6.

³В 1916 р. в ОКЖ було 994 офіцери і генерали, 38 чиновників, 14451 "нижніх чинів".- Див.: Членов С.Московская охранка и ее секретные сотрудники.- М.,1919. С.48.

⁴В серпні 1913 р. Р.Маліновський інформував ДП, що до складу ЦК РСДРП обрані: "4/Раніше названий "Коба", втеча якого з місця адміністративного заслання очікується восени цього року та 5/Андрій /Свердлов/, який ... повинен втекти з місця заслання"- Див.: Більшовики. С.215.

В другому розділі - "Система судових установ"- показана судова реформа і контрреформа, структура судової системи та основні напрямки діяльності судових органів в боротьбі з противниками самодержавства.

20 листопада 1864 р. Олександр II затвердив нові судові статuti, які проголошували демократичні принципи судочинства: незалежність і незмінність суддів, участь у судових процесах захисників і станових представників, гласність і прилюдність політичних процесів. Але уряд не поспішав вводити в дію нові закони. В українських губерніях цей процес розтягнувся на 15 років - до 1879 р. На початку 70-х років стала відчуватися невідповідність між новими судами і іншими політичними інститутами напівфеодальної держави. Тому не довівши реформу до кінця, уряд почав проводити контрреформу. 19 травня 1871 р. було прийнято закон, згідно якого проведення дізнань з політичних справ передавалось жандармам. 7 червня 1872 р. було створене "Особое присутствие правительствующего Сената" і значна частина політичних справ переходила з компетенції судових палат до цього органу, де сиділи спеціально підібрані міністром юстиції люди. В 1882 р. голови судів одержали право вирішувати, чи допускати публіку в зал засідання, чи ні. 20 травня 1885 р. було створене "Высшее дисциплинарное присутствие", яке одержало право звільняти чи перемішати суддів за поданням міністерства юстиції. 14 серпня 1881 р. було обнародуване "Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия", яке давало право міністру внутрішніх справ і генерал-губернаторам вводити надзвичайний стан в губерніях чи повітах, коли губернатори могли забороняти різні збори і мітинги, закривати учбові заклади, звільняти зі служби державних службовців, передавати цивільних осіб до військового суду, висилати без суду і слідства кожного, хто викличе у них підозру, у віддалені губернії чи до Сибіру; при цьому вважалося, що людину не покарали, а лише допередили скоєння злочину. Не зовсім довіряючи судовим органам, уряд на протязі двадцяти років використовував це "Положення" як головну зброю у боротьбі з своїми політичними противниками. В кінці XIX- на початку XX ст. переважна більшість учасників антиурядо-

ного руху відправлялись до Сибіру не за вирокami судів, а в адміністративному порядку.

На початку нинішнього століття судами першої інстанції були окружні суди. Вони виконували не лише судові, а й прокурорсько-наглядні, слідчі, та нотаріальні функції і мали в своєму складі суддів, прокурорів, підчих і нотаріусів. Діяльність кожного суду позирувалась на 2-4 повіті. Всього в українських губерніях діяло 25 окружних судів, які входили до складу трьох судових округів: Київського - 8 судів, Одеського - 6 і Харківського - 11 окружних судів. Судами другої інстанції були судові палати, але при розгляді справ про "державні злочини" і при розгляді справ про порушення законів про пресу судові палати були судами першої інстанції. На Україні було 3 судових палати: Київська, Одеська та Харківська. В зв'язку з тим, що на підставі "Положення" від 14 серпня 1881 р. генерал-губернатори мали право передавати справи цивільних осіб до військових судів, розглянемо і систему військових судів. До неї входили:

- а/ Полкові суди;
- б/ Військово-морські суди;
- в/ Військово-окружні суди /Київський та Одеський/;
- г/ Тимчасові військові суди, які створювались за наказом командуючого військами округу в містах, які були центрами революційного руху /Катеринослав, Севастополь/;
- д/ Головний військовий суд;
- є/ Військово-польові суди. Вони діяли з 25 серпня 1906 р. до 20 квітня 1907 р. За цей час вони присудили до страти понад 1100 військових та цивільних осіб.¹

Найвищою судовою інстанцією Російської імперії був Сенат.

Які ж справи про політичні злочини найчастіше доводилося розглядати судовим установам на початку ХХ століття?

На першому місці була пропаганда антиурядових вчень і суджень, яка складала майже половину всіх звинувачень.

На другому місці була заочна образа імператора та осіб правлячої династії.

Третє місце по кількості звинувачень займало "збереження з метою розповсюдження творів злочинного змісту", тобто забороненої літератури.

Потім йшло звинувачення "в участии в публичном скопище, заведомо собираемемся с целью выразить неуважение верховной власти; тобто участь у політичних демонстраціях. Починаючи з 1912 р. значно зросла кількість справ по звинуваченні у шпигунстві.

В той час уряд перш за все турбувався за надійність своєї головної опори - армії. 18 серпня 1906 р. цар "высочайше соизволил на издание в порядке 87-й статьи Основных законов" /тобто без обговорення в Думі/ положення про посилення відповідальності за розповсюдження серед військ антиурядових вчень і суджень та передачу до військових судів справ "по означенным преступным деяниям". За агітацію серед військових це положення передбачало покарання каторгою до 20 років. Що ж до селянських виступів, то в своєму циркулярі від 5 січня 1906 р. Міністр юстиції вимагав від прокурорів, щоб попереднє слідство у справах про селянські "безпорядки" направляли "к обнаружению главных виновников", а "второстепенные подробности дела желательны не подвергать выяснению".¹ Це означало, що не потрібно з'ясовувати причин виступів, а треба лише покарати їх активних учасників.

На протязі 70-ти років оцінка діяльності російських судів на початку ХХ століття була однозначна: в результаті контрреформи вони перетворилися в слухняне знаряддя царської адміністрації. Не можна з цим погодитись. Аналіз судово-слідчих матеріалів свідчить, що уряд всіма законними і незаконними способами намагався підкорити собі суди, але повністю досягнути цього йому не вдалося. Підтвердимо це цифрами: в 1907 р. Київська судова палата розглянула 398 політичних справ. Було засуджено 419 осіб, а виправдано 93, тобто 19%. В Одеській судовій палаті було виправдано за той рік 37%, а в Харківській - 44% підсудних. В 1908 р. процент виправданих трохи знизився, але залишився досить високим: Київська судова палата - 18%, Одеська - 25%, Харківська - 40%.² Виникає запитання: в чому ж полягала слухняність суддів? Не можна заперечувати, якщо когось потрібно було засудити, то Міністерство юстиції могло підібрати суддів, які готові були засудити людину не

¹Царизм в борьбе с революцией 1905-1907 гг. Сборник документов.- М., 1936. С.78.

²ЦДАЖР Росії. Ф.124, оп.47, спр.1534, арк.125.

маючи законних підстав, як це було у випадку з колишнім директором Департаменту поліції О. Лопухіним, який видав революціонерам таємного агента Євно Азефа.¹ Але добитися такої слухняності від усіх суддів уряду все ж не вдалося.

У третьому розділі - "Джерелознавчий аналіз матеріалів жандармсько-поліцейських установ" дається характеристика матеріалів Департаменту поліції, охоронних відділень та губернських жандармських управлінь. Найбільш різноманітним комплексом джерел, що зберігаються у фонді ДП у ЦДАХР Росії у Москві, є листування. Щодня до Департаменту надходили сотні телеграм від місцевих жандармських органів та інших установ, в яких містилися різні запити та повідомлення про антиурядові виступи. Всі одержані з місць дані узагальнювались чиновниками, групувались у вигляді коротенької мотижневої записки, призначеної для доповіді царю.

У зв'язку із зростанням кількості антиурядових виступів, 24 серпня 1905 року ДП направив начальникам ГЖУ та охоронних відділень циркуляр № 10950 в якому вимагав двічі на рік /Квітня та І жовтня/ подавати у Департамент "... особливі записки, в яких без непотрібних подробиць та дрібниць ..., але з достатньою визначеністю й точністю викладалися обґрунтовані більш чи менш фактично, а не лише на одних передбаченнях, відомості" про те, які революційні організації існують у даному районі, коли вони виникли, хто керував ними та яких заходів було вжито у кожному випадку. Ці звіти за губерніями підшлювались у ДП до справ із загальним номером 1800 та наступними цифрами, відповідно до губерній. Згідно циркуляру № 63021 від 17 листопада 1911 р., губернатори теж повинні були надсилати у ДП щомісячні звіти про всі події, які мали суспільно-політичне значення. Вони дуже відрізняються від жандармських донесень, тому що зображають положення справ в губерніях в рожевому світлі, як наприклад, Подільський губернатор граф О. Ігнат'єв: "кресьяне" остаятся спокойными, рабочих забастовок не было, в настроении интеллигенции ничего активного в общественно-политическом смысле не замечалось."²

¹ Див.: Дело А. Лопухина в Особом присутствии правительствующаго Сената.- СПб., 1910.

² ЦДА України. Ф. 442, оп. 861, спр. 259, ч. 3, арк. 5.

Значне місце у роботі ДП та його місцевих органів займало вивчення діяльності різних політичних партій та організацій. Тому в його фондах великий обсяг займають матеріали цих організацій, розміщені по губерніях в алфавітному порядку.

У фонді Особливого відділу Департаменту поліції зберігаються картки на всіх, на кого заводили справи ІЖУ. Вони були чотирьох видів: літер А, Б, В, Г. Спочатку ІЖУ надсилали першу з них - "Повідомлення про порушення дізнання". Через кілька днів відсилалися "Відомості про осіб, яких притягнуто до дізнання як обвинувачуваних" /літер Б/, де повідомлялися детальні дані про цю людину. Інколи ІЖУ відправляли до ДП "Повідомлення про зміни у запобіжних заходах" /літер В/. Після закінчення дізнання до ДП направляли літер Г - "Повідомлення про завершення дізнання", де був поіменний список звинувачених і опис речових доказів. Копії цих карток залишалися у ІЖУ і підшивалися до відповідних досьє. Їх можна використовувати для уточнення даних про тих, кого було притягнуто до дізнання, а також при оформленні довідкового апарату наукових видань.

Інколи ДП збирав інформацію з конкретних питань, які його на той час цікавили. Наприклад, в серпні 1912 р. ІЖУ та охоронні відділення повинні були надіслати до Департаменту відомості про відношення різних верств населення до 3-ї Державної думи, про передвиборну діяльність політичних партій, про кандидатів до 4-ї Думи, їх політичних поглядах і шансах на успіх.

Всі матеріали, які надходили до Департаменту поліції уважно вивчалися і аналізувалися. Потім на їх основі готувалися циркуляри ДП, тобто розпорядження однакового змісту, які розсилалися начальникам ІЖУ та охоронних відділень. Вони були різних типів: інформативні, розшукові, інструктивні. В них повідомлялось про стан справ в різних партіях, вказувалось, які міри слід здійснити в різних ситуаціях, перелічувались прикмети та дані про осіб, які слідувало заарештувати. Ці матеріали показують наскільки жандарми були обізнані з діяльністю різних партій, груп, організацій та окремих революціонерів. Вони показують конспіративність революціонерів і наявність провокаторів в партіях. Найбільш обізнаними були

жандарми зі станом справ у партії есерів та РСДРП. Генерал О. Спіридович, зібравши величезний матеріал, написав про історію та діяльність цих партій дві книги, кожну з яких можна було висувати на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.¹ Крім О. Спіридовича були й інші жандармські теоретики, які готували огляди діяльності різних партій для ДП. Потім Департамент розсилав ці огляди начальникам ГЖУ і охоронних відділень у фондах яких вони і зберігаються. Що ж до українських партій, то огляди ДП про їх діяльність не витримують ніякої критики. В одному з них /за 1909 рік/ говорилося: "Партизаны "украинства" принесли в 1905 году в Россию особый украинский /малорусский/ язык, как орудие борьбы против роста русской культуры в среде южнорусского населения".² Але ж українська мова існувала за багато сотень років до 1905 р. і неодноразово заборонялась царським урядом /згадаймо Емський, Валуєвський та інші укази/.

Важливим джерелом вивчення провокаторської діяльності ДП і його місцевих органів є прохання агентів про допомогу чи призначення пенсії на імя директора Департаменту. В них агенти намагалися нічого не заснути.

Робочим журналом, в якому було відбито повсякденну діяльність охоронних відділень і містилась різноманітна інформація про всі антиурядові виступи, була "Книга чергових по відділенню" в яку записувались донесення агентів та поліцейських про страйки, маніфестації, революційну агітацію та інші важливі події громадського життя. У ній вказувалися час і місце події, хто повідомив і які міри було вжито в кожному випадку. Ці книги велись черговими регулярно і цілодобово на протязі багатьох років. Тому їхнє значення як джерела вивчення суспільно-політичної історії України в 1903-1917 рр. важко переоцінити.

Іншим важливим документом, що зберігається у фондах охоронних відділень, є щоденники зовнішнього нагляду. Філієри

¹ Спіридович А. И. Революционное движение в России. Вып. I. Российская социал-демократическая рабочая партия. - СПб., 1914. Вып. II. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. - Пгд., 1918.

² ЦДІА України. Ф. 385, оп. 2, спр. 134, арк. 22

постійно слідкували за тими, хто цікавив жандармів: від простих робітників до великих князів, за двоцифровими квартирними та найбільш ймовірними місцями зустрічей революціонерів - вокзалами, університетами, редакціями газет. Результати спостережень записувались у ці щоденники, де вказувалися ім'я та прізвище піднаглядного, клочки - спогляданого та партійна, коли, де та з ким зустрічався.

У фондах охоронних відділень збереглися й матеріали добровільних помічників охоранки: доноси та анонімки. Але довіряти їм можна лише у тому випадку, коли інші жандармські документи підтверджують їх дані.

Цікаву інформацію про революційний рух на Україні містять матеріали фондів ГЖУ і перш за все рапорти й донесення помічників начальників ГЖУ, повітових справників, приставів та земських начальників. Цінність їх полягає, по-перше, в тому, що вони написані свідками, а інколи й учасниками тих подій, по-друге, є найбільш масовими документами цієї групи. В них детально описуються кожний революційний виступ, його причини й безпосередні мотиви, вимоги робітників та селян, згадуються прізвища їх керівників, оцінюється діяльність різних партій на місцях. У цих же фондах зберігаються відібрані під час обшуків речові докази. В більшості випадків це нелегальна література та листівки.

У фондах ГЖУ збереглася значна кількість дізнань, до яких входили наступні документи: список звинувачених, опио речових доказів, свідчення про політичну благонадійність, протоколи допитів та обшуків і багато оперативних телеграм.

Важливе значення для дослідників мають "Книжки обліку вхідних та вихідних документів" ГЖУ та охоронних відділень, які дають можливість визначити ступінь збереження матеріалів у фондах цих установ, полегшують пошук потрібної інформації.

Більшість фондів жандармсько-поліцейських установ українських губерній зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві. Виключенням є матеріали Таврійського ГЖУ, Севастопольського та Керч-Єникальського жандармських управлінь, Севастопольського і Таврійського охоронних відділень, які зберігаються в Державному архіві Кримської автономної республіки в Сімферополі.

Ступінь збереження справ у фондах жандармсько-поліцейських установ різна. Найбільша кількість справ - 5226 зберігається у фонді Харківського ІЗУ; потім ідуть Київське - 4797, Катеринославське - 3492, Одеське - 3339, Волинське - 3121, Полтавське - 1839, Чернігівське - 1810, Подільське - 461 справа. Найменша кількість справ збереглася у фонді Херсонського губерньського жандармського управління - 72. У цьому ж архіві зберігаються 18 фондів жандармських поліцейських управлінь залізниць, де зібрано близько 3500 справ.

У ЦДІА України зберігаються фонди всіх трьох районних охоронних відділень, п'яти охоронних відділень і двох розшукових пунктів. З районних охоронних відділень найкраще збереглися справи у фонді Південно-Східного - 1075 справ. У фонді Південного - 1130, а у фонді Південно-Західного відділення - 494 справи. Добре збереглися фонди Київського охоронного відділення - 3917 справ, Одеського - 2600 справ, Харківського - 1904 справи, Катеринославського - 426 справ. В інших фондах збереглася незначна кількість справ.

Матеріали, що збереглися у фондах жандармсько-поліцейських установ дуже різноманітні за своїм змістом. Вони розповідають про робітничий рух, селянські виступи, студентські заворушення, діяльність політичних партій - РСДРП, есерів, РУП, Спілки, Бунду, громадських організацій - товариства "Прогресс", Українського клубу, різних спілок, про проведення виборів у Державну думу. Там збереглася значна кількість справ не лише активних більшовиків, про які написано у всіх путівниках, а й представників інших партій: Д. Антоновича, В. Вланиченка, М. Грушевського, М. Михновського, С. Натюрри, М. Порва та інших. В описах про них написано: "Український буржуазний націоналіст". Виникає парадоксальна ситуація: іменем Грушевського М.С. називають одну з центральних вулиць Києва, а в архівному опису читаємо: "Дело об аресте украинского буржуазного националиста Грушевского М.С." чи "Протоколи обиска и допросов украинского буржуазного националиста Грушевского М.С."¹ Думаю, що ЦДІА України слід привести описи у відповідність з вимогами часу.

¹ЦДІА України. Ф.274, оп.І, спр. 3320 та 3321.

Четвертий розділ "Джерелознавчий аналіз матеріалів судових установ" складається з трьох параграфів. У першому дається характеристика слідчих матеріалів, у другому - судових, у третьому - матеріалів прокурорів судових палат і окружних судів. Слід відзначити, що в кінці минулого століття політичні судові процеси в Російській імперії були рідкістю. Це пояснюється двома причинами. По-перше, для політичного судового процесу потрібні були серйозні докази, яких слідство чисто не мало. По-друге, виступи революціонерів на таких процесах сприяли революційній пропаганді. Тому у більшості випадків уряд застосовував адміністративне заслання до Сибіру чи у віддалені губернії. Директор Департаменту поліції О. Лопухін писав у 1904 році: "Адміністративне заслання на протязі останніх років застосовується і до колоди за участь у студентських виступах, які не мали ніякого політичного відтінку, і до робітників за страйки, що мали мирний характер і виключно економічні вимоги, і до селян, які після довгих суперечок з поміщиками за землю, самовільно її вкоряли..."¹ Демократичні правила судочинства, введені судовою реформою 60-х років уряд старався звести до мінімуму. В перші роки ХХ століття царизм намагався зробити суди авангардом у боротьбі з революційним рухом, хоч досягти цього повністю йому не вдалося.

Як уже відзначалося вище, справи про політичні злочини розглядали судові палати та військово-окружні суди, яким на підставі "Положення" від 14 серпня 1881 р. були підсудні не лише військові, а й цивільні особи.

На початку ХХ століття існував наступний порядок розгляду політичних справ: охоронні відділення через своїх агентів та філерів слідкували за діяльністю антиурядових організацій і зібраний ними матеріал був підставою для початку дізнання, яке проводили ІЖУ. Завданням дізнання було лише встановлення факту злочину. Зібрані матеріали передавалися прокурору окружного суду, який приймав рішення про початок попереднього слідства. В 1905-1907 рр. до судів часто надходили жандармські дізнання без проведення попереднього слідства. Після завершення слідства, слідчі направляли справи прокурорам судових ок-

¹Царизм в боротьбі з революцією 1905-1907 гг.: Сборник документов.- М., 1936. С.31.

ругів, які складали звинувачувальні акти і передавали справу до суду.

Судовий розгляд справи починався з офіційного акту відкриття засідання, за яким йшло судове слідство - знайомство суду з доказами слідства та їх перевірка. Одним із важливих етапів судового розгляду були дебати сторін: звинувачував прокурор чи його заступник, а захищав обвинуваченого адвокат. Після дебатів йшло коротке закриття голови суду. В результаті всіх цих дій у справі відкладався комплекс документів, які за походженням можна розділити на дві групи: а/ Слідчі та б/ Судові. До першої групи відносяться:

1. Протокол обшуку.
2. Протокол огляду речових доказів.
3. Протокол допиту звинуваченого.
4. Протоколи допитів свідків.
5. Повістки.
6. Листування.
7. Висновок про припущення кримінального переслідування чи обвинувальний акт.
8. Лист необхідних відомостей.
9. Постанови.
10. Опис.¹

Матеріали цієї групи показують, як вели себе під час слідства обвинувачені та свідки, є важливим джерелом даних про видавничу діяльність революційних організацій, тому що речовими доказами найчастіше були нелегальні видання, друкарські станки та підпільні типографії, які потім знищувались.

До другої групи належать:

1. Протокол судового засідання.
2. Питальний лист по справі.
3. Резолюція.
4. Вирок.

Процес суду можна відтворити за протоколом судового засідання. У вступі вказувалась дата, місце проведення засідання, склад суду та назва справи. Після цього йшов опис судового

¹Зразки цих документів див.: Антонов Л.И. Практическое руководство для кандидата на судебные должности по производству предварительного следствия. - СПб., 1911.

засідання, який містив у собі допит підсудного, читання обвинувального акту, судове слідство, дебати сторін, заключне слово підсудного, засідання суддів і читання вироку. Виступи прокурорів, адвокатів, підсудних і свідків у протокол не записувались. В протокол вносились за вимогою сторін лише окремі заяви, які спростовували або ставили під сумнів дані попереднього слідства. Якщо процес був відкритий, то найбільш яскраві виступи можна знайти в тогочасних газетах, які після 1905 р. часто друкували звіти про політичні процеси, обвинувальні акти та вирoki.

Наскільки ж вірогідними є відомості судово-слідчих матеріалів? Відповіді на це питання однозначно - неможливо. В кожному випадку потрібен індивідуальний підхід. Інколи ми навіть не можемо бути впевненими, що підсудні саме ті, ким вони себе назвали. Щоб в разі арешту не постраждали родичі, багато революціонерів мали фальшиві паспорти і під чужими іменами йшли на каторгу чи емфот. Так, керівник повстання на броненосці "Потемкин" П.Матізенко, затриманий в 1907 р. в Миколаєві з бомбою, мав паспорт на імя Федоренка і під цим прізвищем був засуджений до страти і повішений. Відносно показань підсудних, то кожен з них намагався зменшити свою вину. Працюючи з свідченнями свідків, потрібно зразу ж встановити, кого вони представляють - обвинувачення чи захист. Одні намагались допомогти підсудним, інші - прокурору.

Значна кількість інформації про всі сторони життя українського суспільства в кінці XIX - на початку XX ст. можна одержати з документів, які зберігаються у фондах органів прокурорського нагляду, що входили до складу судової системи. Там зберігаються чотири групи матеріалів:

1. Справи по звинуваченню в державних злочинах і порушення законів про пресу.
2. Справи по нагляду за веденням дізнань, слідств і судочинством.
3. Таємне й загальне листування з Міністерством юстиції, начальниками ГЕУ та охоронних відділень про революційні виступи, обшуки, арешти, утримання заарештованих у в'язницях.
4. Конфіденціальне листування, тобто листування про особистий склад чиновників суду і прокуратури, справи про посадові зловживання, особисті справи чиновників.

Особливістю справ першої групи, тобто справ про державні злочини, є наявність в них дізнань. Це значить, що справа була припинена, або вирішена в адміністративному порядку. Відсутність дізнань у справах про державні злочини у фондах прокурорів судових палат свідчить про те, що справу передано до суду.

Цінним джерелом, що полегшує роботу дослідника з матеріалами каральних органів царизму, є документи другої групи, тобто, справи по нагляду за веденням дізнань, слідств та судочинством. Вони дають можливість прослідкувати весь процес від одержання агентурних даних і до винесення вироку. Серед них є щомісячні звіти про хід дізнань та слідств. В них вказано час початку дізнань і слідств, що зроблено за місяць в кожному конкретному випадку і чому слідство ще не закінчене.

Серед документів третьої групи найбільше зацікавлення викликають донесення прокурорів у Міністерство юстиції про видатні події та злочини, копії яких вони надсилали прокурорам судових палат.

Як уже відзначалось, на початку ХХ століття на території України було 25 окружних судів. Але в значній кількості документи збереглися лише у фондах Київського, Кам'янець-Подільського, Ніжинського, Одеського та Сімферопольського окружних судів та прокурорів цих судів, які зберігаються в обласних державних архівах.

Фонди судових палат зберігаються у ЦДІА України у Києві. Ступінь зберігання матеріалів фондів різна. У фонді Київської судової палати зберігається 3063 справи, Харківської - 2482, Одеської - 1535. У фондах прокурорів цих палат відповідно 14629, 158 та 10850 справ. У цьому ж архіві зберігаються фонди Київського /892 спр./ та Одеського військово-окружних судів /3488 справ/ і військових прокурорів цих судів, відповідно - 8791 та 273 справи.

Роботу дослідників з матеріалами судових установ утруднює те, що в багатьох описах не вказано про що справа. Наприклад, "Дело о поручике 125 пехотного полка Ткачуке"¹. Досліднику важко за описом визначити про що справа: про криміналь-

¹ЦДІА України. Ф.315, оп.1, спр.613.

ний злочин чи політичний, тому що в багатьох фондах знаходяться поруч справи по звинуваченні у вбивствах, пограбуваннях, хабарництві з справами по звинуваченні в належності до політичних партій та розповсюдженні забороненої літератури. ЦДІА України слід було б переглянути і переробити описи цих фондів, використавши студентів-істориків, які проходять практику в архіві. Це полегшило б роботу дослідників з матеріалами судових установ, сприяло б введенню в науковий обіг нових архівних матеріалів.

Судово-слідчі матеріали - одне з найважливіших джерел вивчення суспільно-політичної історії України початку ХХ століття. Вони дають можливість повніше висвітлити різні боки громадсько-політичного життя того періоду, вивчити історію важливих політичних процесів, висвітлити, які форми антиурядової діяльності переважали в різні роки. Вони містять багато важливих даних про національний, становий та партійний склад учасників визвольного руху на Україні, дають можливість перевірити дані жандармсько-поліцейських документів.

Використовуючи судово-слідчі матеріали як історичне джерело, потрібно враховувати тенденційність і класову спрямованість царської юстиції. Особливо це стосується періодів революційних потрясінь, коли на перший план висувалась каральна функція суду, а головною задачею ставало не висвітлення істини, а розправа з учасниками антиурядових виступів будь-якими засобами, включаючи жесвідків, провокаторів, підробку документів. Крім того, інколи суд відбувався через 2-3 роки після "совершения преступных деяний". За цей час і самі підсудні, і свідки багато встигли забути і говорили те, що їм було вигідно.

П'ятий розділ - "Використання матеріалів каральних органів царизму у дослідженнях з історії України", складається з двох параграфів. У першому дається характеристика публікацій документів жандармсько-поліцейських та судових установ. У другому параграфі показано специфіку роботи з цими матеріалами.

17 жовтня 1905 р. був обнародований царський маніфест, який проголошував громадянські свободи і серед них свободу друку. Настав короткочасний період свободи преси. В той час в газетах було надруковано матеріали деяких судових політич-

них процесів: обвинувальні акти, виступи підсудних, адвокатів та прокурорів, вирокі судів. Але після 3 липня 1907 року навіть офіційно видані стенографічні звіти засідань Державної думи були включені до списку забороненої літератури та виключені із бібліотек. В роки реакції уривки з обвинувальних актів і вироків інколи друкувались у ліберальній газеті "Право".

Після Лютневої революції були відкриті фонди ГЖУ, охоронних відділень та судових установ. На відміну від Московського та Петроградського, архів Київського ГЖУ не був знищений. Його перевезли в приміщення судової палати і кілька місяців проводили систематизацію справ. В той же час в місцевих газетах були надруковані прізвизла тасмних жандармських агентів, які адалося встановити за матеріалами цього архіву. Керував цією справою С.Сіремов.¹ Потім почалася громадянська війна і багато архівних матеріалів було знищено. Лише в середині 20-х років було видано перші збірники документів, серед яких були і матеріали каральних органів царизму. Ці збірники були присвячені 20-й річниці першої російської революції. Крім того, частина документів була надрукована у журналах "Красний архів", "Літопис революції", "Каторга и ссылка". Але слід відзначити, що відсутність кваліфікованих кадрів та єдиних правил видання позначилися на якості публікацій. І все ж, не дивлячись на недоліки, ці публікації зіграли важливу роль в справі вивчення революційного руху на Україні, сприяли більш глибокому вивченню подій того часу та їх закономірностей.

В 30-40-і роки в Україні з'явилися лише окремі публікації документів. В 1955-1957 рр. в зв'язку з п'ядесятиріччям першої російської революції починається другий етап масової підготовки та видання збірників документів, серед яких була значна частина матеріалів каральних органів царизму. За три роки було видано 12 збірників про події в Криму, Донбасі, Харківщині, Поділлі та інших районах України. Слід відзначити не лише кількісний, а і якісний ріст публікацій. Укладачі мали у своєму розпорядженні велику кількість документів і могли вибирати найбільш яскраві. Але ідеологічні догми, що

¹ Див.: С.Сіремов. Архівна справа // Наше минуле. 1919. № 1-2.

панували в історичній науці на протязі 70 років, не давали можливості об'єктивно показати хід історичного процесу. Як правило, відбирались лише ті документи, які показували діяльність більшовицької партії та її вождів, високу свідомість робітників та селян і т.п. Діяльність української інтелігенції, українських партій, як і партії есерів, кадетів та інших, замовчувалася, що приводило до односторонності при зображенні суспільно-політичних процесів на Україні на початку ХХ століття. Тематика нових публікацій за останні 2-3 роки свідчить, що в цьому плані відбулися значні зрушення на краще. Але серйозне дослідження будь-якої проблеми історії України неможливе без використання архівних матеріалів, фондів державних установ, громадських організацій та окремих осіб.

Переважаюча більшість досліджуваних нами матеріалів жандармсько-поліцейських та судових установ написані чи надруковані на бланках, мають підписи авторів, на них вказано час і місце їх написання. Тому на перше місце при роботі з ними виходять питання внутрішньої критики - критики фактів. Відомості, що вміщені в цих документах, можуть бути невірними з двох причин: по-перше, автор міг свідомо перекрутити відомі йому факти. Особливо часто це зустрічається у свідченнях підсудних і свідків, донесеннях молодших посадових осіб - старшим. Але інтереси різних відомств не співпадали, і це дає можливість досліднику одержати відносно правдиву картину. Губернатори, попечителі учбових округів та фабричні інспектори прагнули прикрасити стан справ, зменшити у своїх звітах кількість страйків та антиурядових виступів. В той же час, начальники ГЖУ та охоронних відділень, щоб показати труднощі роботи, добитися розширення штатів і збільшення асигнувань, в своїх рапортах кількість цих виступів перебільшували.

По-друге, відомості цих джерел могли бути невірними і проти волі їх авторів, які не мали більш точної інформації. Це відноситься, перш за все, до узагальнюючих документів середньої ланки державного управління. Тому для одержання правдивої інформації потрібно використовувати різноманітні матеріали: офіційні документи різних установ, спогади, щоденники, листування, газети. Чим різноманітнішим буде комплекс джерел, тим надійнішими будуть висновки.

Одним з важливих методів одержання достовірної інформації із досліджуваних джерел є статистичний метод.¹ Він ґрунтується на законі великих чисел. При групуванні великої кількості одиничних явищ, спостерігається закономірність цих явищ, яка залишається непомітною при малому числі досліджуваних об'єктів. Нині цей метод широко використовується в історичних дослідженнях, але слід пам'ятати, що його можна використовувати лише при роботі з масовими джерелами. Багато ж з досліджуваних матеріалів є унікальними джерелами і потребують індивідуального підходу.

Наукове використання жандармсько-поліцейських та судових матеріалів неможливе без знання законодавства того періоду. Законодавчі акти містять відомості про час виникнення центральних і місцевих державних органів, їх структуру, компетенцію, діловодство. Особливо це актуально при використанні матеріалів за 1905-1907 рр., коли їх функції і компетенція змінювалися. Крім того, слід відзначити, що в судових документах дуже рідко можна зустріти вказівку на те, в чому ж конкретно звинувачується людина. Є посилання лише на статтю. Наприклад: "Дело по обвинению мещанина П.Спесивцева в преступлении, предусмотренном ст. 103 Уголовного уложения".² Це значить, що міщанин П.Спесивцев звинувачувався в злочині образі осіб правлячої династії. В вирокх дуже рідко зустрічається вираз "смертна кара". Частіше писалось: "подвергается наказанию положенному в 279 статье XXI книги Свода военных постановлений." Це вимагає від дослідника знання і тодішнього кримінального кодекса - "Уголовного уложения".

Потрібно враховувати, що змінилося значення деяких слів. Наприклад: "товарищ министра внутренних дел П.Курлов" зовсім не говорить про те, що він був другом міністра П.Столипіна. "Товарищ" - в перекладі на сучасні поняття це "заместитель", тобто заступник. Але й тоді вживалось слово "заместитель", що означало "преемник", тобто людина, яка зайняла цю посаду після даної особи. "Заместителем" П.Столипіна на посту міністра став О.Макаров.

¹ Див: Бородин Л.И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. - М., 1936; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М., 1937.

² ЦДІА України. Ф.316, оп.1, спр.556.

Якщо при вивченні більш ранніх періодів історії дослідник інколи має в своєму розпорядженні лише окремі документи, то при вивченні історії кінця XIX - початку XX століття ми маємо величезний комплекс джерел, які в більшості випадків можна порівнювати за формою чи змістом. При цьому є можливість порівнювати документи, що вийшли від представників різних класів, партій, державних установ, особисті й офіційні, чернові й білові. В літературі вже відзначалось, що з подальшим розвитком історичної науки все виразніше виявляється необхідність підвищення інформативної віддачі джерел, тому що цілі, які ставили перед собою автори цих документів і задачі, які ставлять собі дослідники, звертаючись до них - не співпадають. Перший шлях підвищення інформативної віддачі історичних джерел - інтенсивний. Суть його в комплексному підході до вивчення всіх видів історичних джерел, різних за походженням, змістом і формою, але відображаючих один і той же період історичного процесу.

Проведено дослідження свідчить, що не вичерпані ще можливості і екстенсивного шляху: багато цінних документів адміністративних, жандармських та судових установ, газети того періоду ще недостатньо включені в науковий обіг. Тому необхідний дальший розвиток теоретичного джерелознавства з метою вироблення нових методів дослідження і використання джерел, а також і конкретного джерелознавства, з метою визначення достовірності, інформативних можливостей та ступеня збереження окремих видів джерел, розширення джерельної бази історичних досліджень.

У висновках підбиті підсумки дослідження, зроблені узагальнення й сформульовані рекомендації. Відзначається, що на межі XIX і XX століть відбулася зміна напрямів діяльності жандармських установ: нагляд за діяльністю чиновників інших відомств відходив "в область преданій", з головною їх задачею став політичний розлук. В дисертації підкреслюється, що крім боротьби з революційним рухом, одним з головних напрямів діяльності жандармів в українських губерніях стала боротьба з національно-визвольним рухом. За завданням уряду, жандарми

¹Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. - М., 1979. С.8.

повинні були змусити всіх повірити, що "Україна сохранила то-
лько историческое значение, как составная часть Российской
империи и что мечтать об автономии Малороссии еще более на-
ивно, чем о возрождении Польши".¹ Основними формами діяльно-
сті жандармів були внутрішній, тобто агентурний, нагляд, зов-
нішній нагляд та перлюстрація. Жандарми були добре обізнані
про стан справ, плани і діяльність різних партій, груп і на-
віть окремих осіб. Це визнавали навіть революціонери. Особли-
во після того, як були відкриті жандармські архіви. Але бора-
чись з антиурядовим рухом, вони в той час були зацікавле-
ні в його існуванні.

Звичайно, за допомогою жандармсько-поліцейської системи уряд
боровся і з кримінальною злочинністю. Але цієї боротьбі приді-
лялось значно менше уваги і результати були набагато скромні-
ші. Як свідчить "Отчет о деятельности сысского отделения Киев-
ской городской полиции" за 1906 р. в місті було розкрито бли-
зько 35% злочинів. Це був один з найвищих показників в імперії.²
В Москві він становив біля 10%.³

Останнім часом в художній літературі і публіцистичні зву-
чить думка про "гуманізм" і "м'якість" царського правосуддя.
Не можна не погодитись з О.Ярмишем, що численні публікації
про жертви сталінського режиму привчили нас до семи- та зести-
значних чисел ув'язнених та страчених. Але до кожної події
потрібно підходити виходячи з принципу історизму. З 1826 по
1905 р. в Російській імперії за вирокami судів було страчено
98 осіб, а за один лише 1906 р. - 574; в 1903 році було стра-
чено 1340 чоловік, або в 21 раз більше, ніж у всіх європей-
ських країнах разом узятих.⁴ Звичайно, кількість страчених
під час каральних експедицій царських генералів Міна, Меллер-
Закомельського, Пантелєєва, Куртова, Дубасова незрівнянні з
кількістю жертв "експедицій" Тухачевського чи Муравйова. Але
це була вже інша епоха: 4 роки світової та 3 роки громадянсь-
кої війни знищили людське життя, а сталінський режим поста-

¹ ЦДІА України. Ф. 274, оп. I, спр. 2792, арк. I.

² Отчет о деятельности сысского отделения Киевской полиции. С. 6.

³ История органов внутренних дел дореволюционной России. С. 78.

⁴ Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму. - К., 1991. Арк. 92-93.

рався продовжити цей період на максимально можливий строк.

В результаті діяльності жандармсько-поліцейських та судових установ виник комплекс документів, значна частина яких зберігається у центральних та місцевих архівах. Ці документи містять інформацію про окремі факти революційного та національно-визвольного руху, діяльність політичних партій, громадських організацій та окремих осіб. Крім того, вони є джерелами вивчення планів та дій державних органів в їх боротьбі проти цього руху. Те, що ці документи виникли в результаті діяльності каральних органів царизму, не повинно викликати до них упередженого відношення. Вивчення фондів жандармсько-поліцейських та судових установ показало, що їх матеріали слід розглядати як єдиний комплекс при вивченні суспільно-політичного руху. Це обумовлено послідовністю в роботі і діловодстві жандармів та судів: охоронні відділення збирали інформацію – жандарми проводили дізнання – судові палати судили – прокурори здійснювали нагляд. Цінність цих джерел, пера за все, в систематичності та послідовності. Вони велись за певними формами, на основі циркулярів та інструкцій, що дає можливість групувати їх за видами, порівнювати їх зміст і бачити зміни форми і змісту, перевіряти їх достовірність. Крім того, багато з документів цієї групи містять дані, яких немає в інших джерелах, показують закулісний бік важливих історичних подій. Слід враховувати і такий немаловажний фактор, як масовість та хороша збереженість цих матеріалів.

Звичайно, висвітлити історію та діяльність жандармсько-поліцейських та судових органів царизму в українських губерніях на протязі 20 років, наповнених важливими історичними подіями, в одній дисертації неможливо. Діяльність кожного ІЗУ, охоронного відділення чи судової палати в боротьбі з противниками самодержавства може стати темою окремого дослідження, як і джерелознавчий аналіз матеріалів, що виникли в результаті діяльності кожної з цих установ.

До рекомендацій, спрямованих на використання одержаних дисертантом результатів, можна віднести такі:

– дослідникам нової історії України використовувати не окремі архівні справи, а застосовувати комплексний метод використання жандармсько-поліцейських та судових матеріалів, що дасть можливість дати нову, більш об'єктивну оцінку діяльності

політичних партій, громадських організацій, церкви і т.д.

- Центральному державному історичному архіву України:

а/ у фондах судових установ відокремити кримінальні справи від політичних, повністю розкрити їх назви і відобразити це в описах фондів;

б/ переглянути описи всіх фондів, вилучивши з назв справ вирази типу "український буржуазний націоналіст";

в/ мікрофільмувати у ЦДІА та ЦДАХР Росії звіти губернаторів, начальників ГЗУ і охоронних відділень українських губерній, які містять багато цінної інформації з суспільно-політичної історії України і за користування якими у недалекому майбутньому нашим дослідникам потрібно буде розраховуватись валютою;

г/ активніше пропагувати матеріали, що знаходяться в архіві, друкуючи в "Українському історичному журналі" і "Архівах України" переліки та огляди документів, які зберігаються у різних фондах або на ту, чи іншу тему;

- при формуванні органів Служби безпеки та Внутрішніх справ враховувати дореволюційний досвід /як позитивний, так і негативний/ створивши паралельні структури по боротьбі з тяжкими злочинами, керуючись тим, що погана конкуренція краще хорошої монополії;

- в учбових закладах системи МВС та СБ ввести нормативний курс, а на юридичних факультетах університетів спецкурс "Історія органів Внутрішніх справ на Україні до 1917 року".

Основні публікації автора з теми дисертації:

1. Жандармсько-поліцейські та судові установи паризьку і їх матеріали як джерело вивчення суспільно-політичної історії України /кінець XIX - поч. XX ст./ - Діопозовано в УкрІНТЕІ 2.07.1992, № 985- Ук 92.- 166 с.
2. Архіви - джерело вивчення історії // Пам'ятники України.- 1978.- № 4.- С.28 - 30.
3. Збірники документів про революцію 1905-1907 років на Україні /1955-1977 рр./ // Вісник Київського університету.- 1979.- Вип. 21. - С. 35 - 40.
4. Документи царських судово-слідчих установ як джерело до вивчення історії революції 1905-1907 рр. на Україні /Ог-

- ляд Фондів ЦДІА УРСР у м.Києві// Архіви України.- 1983.- № 5.- С.66 - 68 / в співавт. з Н.Романченко/.
5. Матеріали Фондів охоронних відділень як джерело вивчення діяльності соціал-демократії України // Научные труды по истории КПСС.- 1989.- № 156.- С.105 - 110 /в співавт. з Н.Щербак/.
6. Судово-слідчі матеріали як джерело вивчення революційного руху на Україні на початку ХХ століття // Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления. Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции.-Горловка, 1990.-С.34 - 35.
7. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні /1895 - 1917 рр.// Український історичний журнал.- 1990.- № 2.- С.40 - 49.
8. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України // Вісник Київського університету.- 1991.- № 3.- С. 36 - 40 /в співавт. з Н.Щербак/.
9. Малодосліджені джерела вивчення революційного руху на Україні в 1895 - 1917 роках// *Zbornik filozofickej fakulty univerzity Komenského. Historica. Bratislava, 1991. С. 337-353.*
10. Провокатор століття // Наукові праці з питань політичної історії.- 1991.- № 171.- С. 43 - 49./в співавт. з Н.Щербак/.
11. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку ХХ ст. та основні напрями їх діяльності // Вісник Київського університету.- 1992.- № 5.- С.23 - 28 / в співавт. з О.Овсієнком /.
12. Матеріали місцевих адміністративних органів як джерело вивчення історії України /1861 - 1917 роки/ - Депоновано в УкрІНТЕІ 24.II.1992.- 23 с.
13. Матеріали жандармсько-поліцейських установ як джерело вивчення історії національного руху на Україні на початку ХХ ст.// Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція "Проблеми історії національного руху на Україні /до 1917 р./ Тези доповідей.- Миколаїв, 1992. С.72 - 73.
14. Звіти губернаторів - важливе джерело вивчення історії краю// ІУ Республіканська конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.-К., 1989. С.111.

Замовлення 489, тираж 100.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

Київ, Бульвар Шевченка, 14.

Ch. 13.1

Aug 28 1994

464257

AB 28.492

AB 28.492